



Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
Kandidatexamensarbete, 15 hp

Begravningsplatsen som offentligt rum

- Igår, idag och i framtiden.



Hanna Hjalmarsson

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsarkitektur, Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) Alnarp
Landskapsarkitektprogrammet
2011-05-20

SLU, Sveriges Lantbruksuniversitet

Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap
Område Landskapsarkitektur
SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Författare: Hanna Hjalmarsson

svensk titel: Begravningsplatsen som offentligt rum – Igår, idag och imorgon.

Engelsk titel: The cemetery as a public space – Yesterday, today and tomorrow.

Nyckelord: Begravningsplats, kyrkogård, stad, offentligt rum, allmän plats, mötesplatser, park, funktion

Handledare: Åsa Klintborg-Ahlklo, Område landskapsarkitektur, SLU Alnarp

Examinator: Ann-Britt Sörensen, Movium, SLU Alnarp

Kurstitel: Kandidatexamensarbete i Landskapsplanering

Kurskod: EX0650

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Serienamn: Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2011

Program/utbildning: Landskapsarkitektprogrammet

Framsida bild: Ann-Britt Sörensen. Publicerad med tillstånd.

Sammandrag

Genom en litteraturstudie studeras begravningsplatsen som offentligt rum i en urban kontext med utgångspunkt i begravningsplatsens bakgrund och historia, för att kunna föra ett resonemang om begravningsplatsens förhållande till det offentliga rummet i framtiden. Tidigt hade begravningsplatsen en naturlig koppling till kyrkan, som tillsammans med en mångfald av andra faktorer och olika ideal påverkat begravningsplatsen till att bli den plats den är idag. Allt från ekonomi och arkitektur till hygieniska aspekter. De hygieniska kraven blev avgörande när stadens kyrkogårdar ersattes av den avlägset placerade begravningsplatsen i slutet på 1700-talet. På den nya begravningsplatsen infördes trädplanteringar som ett obligatoriskt inslag, även det på grund av hygieniska aspekter. Till skillnad från den mångfunktionella stadskyrkogården blev konsekvenserna av begravningsplatsens nya perifera placering att platsen fick en enda uttalad funktion, att ta hand om de döda. Den nya begravningsplatsen blev ett privat rum snarare än ett offentligt.

Idag diskuteras stadens offentliga rum utifrån att skapa mötesplatser där alla människor känner sig välkomna. På grund av ändrade behov ses stadens rum utifrån ett tidsperspektiv snarare än ett platsperspektiv, då nya funktioner kan tillföras redan befintliga platser. På grund av stadens expansion ligger många av 1700-talets perifera begravningsplatser nu mitt i staden. De är offentliga i den bemärkelsen att vem som helst får begravas där, men de är inte offentliga enligt lag på grund av de ägoförhållanden som råder. När andelen gröna ytor minskar i våra städer borde begravningsplatsens potential som ett grönt offentligt rum lyftas fram i planeringen av stadens publika platser.

Sökord: Begravningsplats, kyrkogård, stad, offentligt rum, allmän plats, mötesplatser, park, funktion

Abstract

In this literature review the cemetery is studied in its role as a public space in an urban context. To be able to scrutinize the cemetery's relationship to the public domain in the future, the cemetery's background and history is studied in the beginning of the essay. The cemetery's connection to the church, as well as a variety of other factors such as economic, architecture, hygienic aspects and different ideals has influenced the cemetery to be the place it is today. The hygienic aspect was the main reason why the distantly located cemetery replaced the churchyard in the cities in the 18th century. The hygienic aspect was furthermore the reason why trees were introduced as a mandatory element in the new cemeteries. In contrast to the multi-functional city churchyard the distantly located cemetery got one explicit function, to take care of the dead. The new cemetery became a private room rather than a public.

Nowadays we discuss public spaces from a viewpoint to create communities where all people feel welcome. Due to changing needs and that new functions can enrich existing places, rooms in the cities are seen by time-programming rather than space-programming. Many of the 18th century distantly located cemeteries is today located in the centre of the cities, as a result of the urban sprawl. In one sense the cemetery is public, in view of that anyone can be buried there. From another point of view the cemetery is a non-public space because of current ownership relations. As the city green areas decreases, it is important to pay attention to the cemetery potential as a green public space.

Förord

Denna kandidatuppsats har pågått under våren 2011 som en del i min utbildning till landskapsarkitekt på SLU i Alnarp. Det har varit spännande och mycket lärorikt att fördjupa sig i ett till viss del nytt ämne, begravningsplatsen. Tack till min handledare Åsa Klintborg för allt stöd och inspiration. Jag vill även tacka Angela Sandell på Movium – Centrum för stadens utemiljö – vid SLU för många bra tips och idéer.

Innehållsförteckning

Inledning	9
Bakgrund	9
Mål och Syfte	10
Material och Metod	10
Avgränsningar	10
Begrepp	11
Begravningsplatsen och det offentliga rummet – en tillbakablick	12
Begravningsplatsens bakgrund – i stora drag	12
Kyrkogårdens plats i staden ifrågasätts	12
Begravningsplatsen representerar något nytt	13
Begravningsplatsen – allas gemensamma angelägenhet	13
Är begravningsplatsen en park?	14
Begravningsplatsen - de dödas städer	15
Staden och de offentliga platserna	16
Det offentliga rummet som mötesplats	16
Det offentliga rummets funktioner	17
Begravningsplatsen och det offentliga rummet – med siktet inställt på framtiden	18
Begravningsplatsen – en underskattat samhällsekonomisk resurs	18
Begravningsplatsen står inför nya utmaningar	19
Diskussion	21
Tiden sätter nya spår	21
Säkra gröna rum	21
Fler funktioner	22
Bredare förvaltning	23
Avslutande reflektioner	23
Referenser	24
Tryckta källor	24
Elektroniska källor	25

Inledning

Begravningsplatsen är den plats där vi begraver de döda. Allt sedan de döda började begravas på speciellt avsedda platser har begravningsplatsen varit en del av samhällets struktur. Genom tiderna har synen på begravningsplatsen och dess betydelse förändrats med olika tiders utveckling och ideal. Vad händer i framtiden?

Sverige är idag ett mångfacetterat land beträffande olika kulturer och religioner. Det är också ett starkt urbaniserat land där mer 80 % av landets befolkning bor i tätorter. Tidens ideal är i mångt och mycket hållbarhet, socialt, ekonomiskt och ekologiskt. Tiden förändras och med den föds nya ideal och behov. I takt med att städerna växer fortsätter kampen om den obebyggda marken. Det gröna offras för husen och andra stadsbyggnadsprojekt. Begravningsplatsen är däremot fredad för lång tid och ersätts inte gärna av nya bostäder eller infrastruktur. Troligtvis påverkar även dagens behov och ideal vår syn på begravningsplatsen.

Bakgrund

Historiskt sett har begravningsplatsen haft sin placering utanför staden men i takt med att staden expanderat är situationen nu en annan. Som ett resultat av denna utveckling ligger begravningsplatsen nu ofta mitt i staden och har därför kommit att bli ett viktigt bidrag till stadens utbud av grönska. Behovet av gröna områden i staden ökar i takt med att staden växer. Samtidigt minskar de gröna ytorna ständigt på grund av förtätning.

Stadens offentliga platser blir en allt viktigare planeringsfråga. I Sveriges Arkitekters arkitekturpolitiska skrift *"Arkitektur och politik – Arkitekturpolitik för Sverige 2010-2015"* belyses allemansrätten, att den gäller också för staden, dvs. det offentliga rummet. Med fler människor i staden följer att ökat tryck på de befintliga platserna. Det ställer i sin tur krav på kvalitet, funktion och innehåll.

Utifrån detta perspektiv väcktes mitt intresse för stadens begravningsplatser. Sedan några år tillbaka bor jag även granne med en av Malmö stads centralt belägna begravningsplatser, St: Pauli kyrkogårdar. Begravningsplatsens primära funktion är för att begravna de döda och vara platser som de efterlevande kan besöka för att minnas och sörja. Samtidigt är de gröna stadsrum i en allt tätare stadsstruktur som skulle kunna användas till så mycket mer än att vara platser för de döda.

Mål och syfte

Målet är att undersöka begravningsplatsen och dess förhållande till det offentliga rummet, igår, idag och i framtiden.

- På vilket/vilka sätt har begravningsplatsen **fungerat** som offentligt rum och vilka olika faktorer har påverkat graden av offentlighet?
- Hur ser vi på det offentliga rummet i dag?
- På vilket/vilka sätt kan begravningsplatsen **fungera** som offentligt rum i framtiden och vilka olika faktorer kan påverka graden av offentlighet?

Syftet är att belysa begravningsplatsen potential att vara ett offentligt rum i framtiden. Allt fler människor flyttar till våra städer. Som ett led i denna inflyttning blir städerna allt tätare och de offentliga platserna får allt fler användare (Boverket 2007).

Material och metod

Uppsatsen är en litteraturstudie där mycket av materialet till den historiska delen är hämtat från Hedvig Schönbäcks bok *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830, Arkitektur, sanitet och det sociala rummet* och Kjell Lundquists artikel i Kyrkogårdens gröna kulturarv, *Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia*. För att förankra min frågeställning i dagens och framtidens diskussion om begravningsplatsen och det offentliga rummet referera jag bland annat till uppsatser och artiklar skrivna inom en rimlig tidsram, bland annat Angela Sandells uppsats från 2009, *Kyrkogården – en plats för de levande*. För att få en ökad kunskap och en bättre förståelse för det offentliga rummet har jag bland annat studerat Mats Liebergs avhandling, *Ungdomarna, staden och det offentliga rummet*.

Vidare är informationen hämtad ifrån olika artiklar och böcker skrivna kring begravningsplatsen och det offentliga rummet. Jag har använt mig av databaserna Web of Knowledge och Google Scholar, samt bibliotekskatalog Libris. Jag har studerat innehållet i det inhämtade materialet och valt ut det som passar min frågeställning bäst. Jag har även granskat materialets källförteckning och har på så vis fått ytterligare kunskap om relevanta källor för min frågeställning.

Avgränsningar

Arbetet är begränsat till Sverige, och begravningsplatser i en urban kontext. Jag tar upp begravningsplatsen, dess historia och diskuterar dess eventuella framtida förhållande till det offentliga rummet och dess användningsområden

Begrepp

De begrepp som behandlas och som behöver en närmare förklaring för att öka förståelsen och ge en bättre inblick i uppsatsen:

- *Kyrkogård/begravningsplats*: Enligt begravningslagen (1990:1144) är begravningsplatsen "områden eller utrymmen som är behörigen anordnade för förvaring av avlidnas stoft eller aska och som har tagits i anspråk för detta ändamål, främst kyrkogårdar eller andra gravområden, minneslundar, kolumbarier eller urnmurar".

I det vardagliga språkbruket använder vi dessa två begrepp synonymt med varandra, men det finns en viktig historisk skillnad. Kyrkogården var ett område i direkt anknytning till en kyrka, som hade andra funktioner än att vara gravplats. Begravningsplatsen var ett område anlagt utanför staden för de döda, skilt från kyrkobyggnaden (Schönbeck 2008 s.18).

- *Offentlig plats*: Benämning på bl.a. allmän väg, gata, torg, park eller hamnområde som är upplåtna och tillgängliga för allmänheten (Nationalencyklopedin).
- *Allmän plats*: Den allmänna platsen är inte offentlig i den betydelsen att den tillhör alla. "Tillträdet bestäms i princip av ägaren/förvaltaren och regleras antingen av ekonomiska/marknadsmässiga principer eller genom någon form av lagstiftning." (Lieberg 2003 s.198)

Nedanstående begrepp diskuteras i förhållande till det offentliga rummet och det sätt på vilket vi ser på stadens offentliga platser, i förhållande till stadsrummets uppgift i ett mångkulturellt och globaliserat samhälle.

- *Gemeinschaft*: Står för de känslösa, organiskt framvuxna sociala sammanhangen där socialiteten är sitt eget mål. Utgångspunkten är att människorna i grunden är förenade, trots åtskiljande faktorer (Reiter 2008 s.4).
- *Gesellschaft*: Står för en kalkylerande, instrumentellt och rationellt värderande socialitet och är ett medel för att nå andra mål. Utgångspunkten ligger i att människorna i grunden är åtskilda, trots förenande faktorer (Reiter 2008 s.4).

Begravningsplatsen och det offentliga rummet – en tillbakablick

Begravningsplatsens bakgrund – i stora drag

Kyrkogården har genom tiderna växt fram som en del av städerna tillsammans med gator, hus och allmänna platser. Den hade sin plats runt kyrkobyggnaden, mitt i det dagliga livet (Schönbäck 2008 s.78). Redan på medeltiden hörde till kyrka i regel oftast en liten, nästan obetydlig kyrkogård, som liknades vid en vild gräsmatta eller blomsteräng. Här begravdes de 'vanliga folket', medans kungligheter, präster och personer från det adligaståndet begravdes inne i kyrkobyggnaden. Under medeltiden var kyrkogården inte enbart en plats för begravningar. Den fungerade även som allmän samlingsplats och som handelsplats för mindre marknader (Lundquist 1992 s.15).

Lundquist (1992 s.12) nämner fem olika faktorer som har styrt och påverkat kyrkogården och begravningsplatsens utveckling genom tiderna:

- Hälso- och hygienaspekter – sundhet
- Park- och trädgårdsideal – arkitektur
- Kyrkans liv och lära – teologi
- Myndighetsförordningar – funktionalitet
- Lokala traditioner – ekonomi

Kyrkogårdens plats i staden ifrågasätts

På 1700-talet började tidens stadsplaneideal ifrågasätta kyrkogårdarnas placering bland städernas bebyggelse. I stadsplanehänseende var kyrkogårdarna många gånger ett besvär då de inte svarade till tidens ordnade stadsplanemönster. De var oregelbundna till sin form och ansågs inte tillfredsställa de utseendemässiga kraven på en stad (Schönbäck 2008 s.84).

Dessutom luktade staden illa och inte minst kyrkogården, då de tillsammans med kyrkorummet, betraktades som platser där smittsamma sjukdomar kunde genereras. Döda kroppar var potentiella smittspridare genom att förruttnelseprocessen påverkade luften (Schönbäck 2008 s.188). Den sanitära olägenhet som kyrkogården var, kunde därför lätt förstås genom lukten. Det som luktade illa var farligt och var något som alla människor kunde förhålla sig till. Därför användes lukten även som ett pedagogiskt instrument. För myndigheterna var den ett slagkraftigt argument för att kunna driva igenom den nya begravningsplatsen (Schönbäck 2008 s.215).

Det fanns även religiösa ledare som ifrågasatte kyrkogårdens plats i staden. Redan så tidigt som på 1500-talet ansåg Martin Luther att kyrkogården borde flytta utanför städerna. Han argumenterar för de hygieniska aspekterna och hänvisade till läkarna, som ansåg att kyrkogårdarna vara farliga på grund av ångorna som steg upp ur gravarna och som

kunde föranleda smitta (Schönbäck 2008 s.41). Han motsatte sig även kyrkogårdens funktion som marknadsplats och allmän mötesplats och ansåg att kyrkogården skulle vara en plats för meditation över döden och livet (Lundquist 1992 s.17).”Den livliga kyrkogården, där människor och djur uppehåller sig dag som natt och saker sker som kanske inte ens kan nämnas, ställs i kontrast till den fridfulla begravningsplatsen som lockar till betraktelse över uppståndelsen och yttersta domen.” (Schönbäck 2008 s.41) Trots starka religiösa argument är det enligt Schönbäck (2008 s. 183) de hygieniska synpunkterna som väger tyngst bland 1700-talets nya kyrkogårdsidéer.

Begravningsplatsen representerar något nytt

1700-talets stadsplanering strävade efter att undvika det farliga och ohälsosamma. De verksamheter som ansågs smutsiga hänvisades till bebyggelsen ytterområden (Schönbäck 2008 s.280). Begravningsplatsen med sin nya form och funktion representerade bättre den stadsplanetradition som syftade till den ordande staden (Schönbäck 2008 s. 183). Samtidigt orsakade förändringen en funktionsdelning. Kyrkogården som mångfunktionellt stadsrum blev begravningsplatsen, en plats för de döda, utan kontakt med det vardagliga stadslivet. Begravningsplatsen kan på så sätt ses som ett slags museer över de döda och deras plats i samhället samt som ett resultat av stadens bebyggelsemönster och organisation (Schönbäck 2008 s.273).

Placeringen av de nya begravningsplatserna utanför staden var trots allt inget nytt fenomen. Detta skriver Lundquist (1992 s. 28) om. Tidigare hade begravningsplatser för fattiga och sjuka anlagts i utkanten av staden, ofta i samband med någon epidemi. Den stora skillnaden var att de nya begravningsplatserna nu fick en erkänd social ställning och en centralt styrd formgivning. De svarade mot vad den upplysta och engagerade medborgarna, dvs. borgarna krävt sedan länge. Borgarnas främsta argument för begravningsplatsen var den egna hälsan och tillfället att förvärva nya gravplatser för att vinna en ärofylld hågkomst. Borgarna använde begravningsplatsen, som ett av flera sociala rum, för att markera sin särprägel och position (Schönbäck 2008 s.271).

Begravningsplatsen kan betraktas som ett samhällspolitiskt fenomen. Myndigheterna såg den som lösningen på ett praktiskt problem, och den arkitektoniska formen var i enlighet med detta. Kyrkogårdar och begravningsplatser har i alla tider varit fyllda med betydelser och föreställningar av religiös, kulturell och social art som har bidragit till både deras existens och utformning (Schönbäck s.217).

Begravningsplatsen – allas gemensamma angelägenhet

Den nuvarande stadsbilden är ett resultat av de ägostrukturer och gränsförhållanden som rådde före markytornas urbanisering (Améen 1964 s.8). Vanligt var att kungen grundade och bestämde stadens plats. Då kungen inte enbart ville stödja rika borgare med privat jordbruksmark upplät han mark som gavs åt hela staden till allas gemensamma nytta, dvs. donationsjordar. Samtida med begravningsplatsernas utveckling i Sverige som enligt Schönbäck (2008) anses vara mellan 1770-1830 avvecklades stadsjordbruket och behovet av betesmarker minskade. I takt med att städerna växte fanns nu ett större behov av mark

för att bygga bostäder. Fram till andra världskriget var det nästan uteslutande privatägd mark som användes för exploatering av nya bostadsområden. Donationsjordarna var gemensamhetsmark som skulle användas för offentliga byggnader och platser såsom parker, idrottsanläggningar och kyrkogårdar. Kyrkogården och begravningsplatsen menar Améen (1974) svarade speciellt bra mot kravet att vara allas gemensamma angelägenhet.

Anledningen till att begravningsplatsen har sin nuvarande placering i de svenska städerna beror bland annat på de ägoförhållanden som rådde i respektive stad och var donationsjordarna var placerade. I Malmös fall var förhållandena sådana att donationsjordarna låg på platser som saknade ägare, var klassade som sumpmarker eller låg utanför den medeltida stadskärnan (Améen 1974). En del av donationsjordarna låg på de så kallade Östra Rörslömarkerna. Här byggdes senare St: Pauli kyrka med tillhörande begravningsplatser, St: Pauli begravningsplatser (Améen 1974).

Är begravningsplatsen en park?

Redan på 1700-talet var träd och olika planteringar en del av staden och en av de viktigaste funktionerna var att förbättra luftens kvalitet. Det finns därför ett tydligt samband med tidens övertygelse om att illaluktande luft var dödlig medan väldoft var ofarlig (Schönbäck 2008 s.175). Det gjordes även vetenskapliga upptäckter av trädens förmåga att rena luften (Schönbäck 2008 s. 178). I början på 1800-talet blev vegetation i form av träd och buskar ett obligatoriskt inslag på de svenska begravningsplatserna genom kungligt förordnade. I oktober 1850 skickade Gustav IV Adolf ett brev till alla landets biskopar som kom att lägga grunden till den nya begravningsplatsens bestämmelser kring trädplantering (Lundquist 1992 s.28). Vegetationen hade därmed inte bara en estetisk och stämningsskapande funktion, utan även en hälsosam uppgift att fylla (Schönbäck 2008 s.178).

Utifrån ett vegetationsperspektiv är därför en jämförelse mellan den nya begravningsplatsen och parken inte helt orimlig. Schönbäck (2008 s.268) gör en intressant sammankoppling mellan den nya begravningsplatsen och den offentliga parken under tidsperioden 1770-1830 i Sverige där hon anser att begravningsplatserna borde kunna fungera som offentliga parker för rekreation. "Både parken och begravningsplatsen var skapad med trädplanteringar som väsentliga inslag, och de var båda gjorda för besök". (Schönbäck 2008 s.268). Catharina Nolin nämner i sin avhandling *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet* från 1999 att man under 1800-talet kunde inkludera även begravningsplatsen i begreppet offentlig park. Trots det upplevdes begravningsplatsen ha en mer privat karaktär än parken. Schönbäck (2008 s.268) menar att den offentliga parken som livlig mötesplats inte svarade mot begravningsplatsens högtidliga stämning, där den enskilde kunde sörja en vän eller anhörig. "Det handlade ursprungligen inte om att anlägga parker för de döda och deras efterlevande, utan om en praktisk lösning på vad som upplevdes som ett svårt sanitärt problem." (Schönbäck 2008 s.184)

Schönbäck (2010 s.270) tar upp ytterligare en intressant aspekt vad gäller den nya begravningsplatsen förhållande till parken. Hon ger ett par exempel där hon belyser att "begravningsplatserna bidrog till städernas parkkultur." (Schönbäck 2008 s.270). "När de gamla kyrkogårdarna i städerna övergavs som gravplatser lades de igen och planterades

med lövträd för att istället tjäna som promenadplats och park.” (Schönbäck 2008 s.270). I Marstrand föreslogs att den gamla kyrkogården skulle ersättas med en ny begravningsplats för att kyrkogården skulle planteras med träd för att bli en behaglig promenadplats. I Vänersborg beslutades att plantera den gamla kyrkogården med ”åttio träd till stadens prydnad’.”(Schönbäck 2008 s.270).

Begravningsplatsen - de dödas städer

Otillgängligheten på de nya begravningsplatserna som anlades utanför staden gjorde att spontana besök försvårades. Schönbäck (2008 s.268) visar på en del exempel som stärker begravningsplatsen som ett privat stadsrum snarare än ett offentligt. På en del begravningsplatser infördes restriktiva öppettider för att förhindra otillåtna verksamheter. Schönbäck (2008 s.268) nämner begravningsplatsen i Halmstad som ett exempel. Enligt ett protokoll från 1825, önskade kyrkorådet införa förbud mot ”upptagning av grästorv, kreatursbete och vävblekning.” (Schönbäck 2008 s.268). I en del fall var det nödvändigt att få tillstånd för att få lov att vistas på begravningsplatsen. Anledningen var i de flesta fall att förhindra skadegörelse på nyplanterade träd, samt ”obehöriga vägar eller gångstigar” (Schönbäck 2008 s.269).

På begravningsplatsen förväntades ett annorlunda uppförande än på kyrkogården. Till begravningsplatsen kom man i allmänhet i samband med en begravning, eller för att minnas. Placeringen utanför staden medförde att många fick längre till begravningsplatsen och de föreföll sig inte längre lika naturligt att besöka den. Schönbäck (2008 s.276) tar upp ytterligare en aspekt i jämförelsen mellan de två. Hon anser att den nya begravningsplatsen hade en starkare koppling till ”ett kristet liv”. Den som inte svarade upp till dessa förväntningar uteslöts snarare än att medges delaktighet. ”Begravningsplatsen är ett förtätrat rum fyllt med mening som projicerar förväntningar och ideal rörande livet och döden och vad det innebär att vara människa” (Schönbäck 2008 s.276). Författaren menar att begravningsplatsen var en bild av den välordnade staden, mer fulländad än den verkliga, bebodd av de människor som förtjänat sin plats.

Tidens stadsplaneteorier förespråkade en funktionsseparering. Schönbäck (2008 s.272) menar att torg och andra betydelsefulla byggnader hörde staden till medan andra orenheter, dvs. ”det osnygga” placerades utanför staden, såsom latrin och begravningsplatser. Den nya begravningsplatsen togs från sitt gamla sammanhang på den flerfunktionella kyrkogården, till en plats som hade ett enda ändamål (Schönbäck 2008 s.273). Den nya begravningsplatsen fick en enda uttalad funktion, att ta hand om de döda.

Staden och de offentliga platserna

Det offentliga rummet som mötesplats

Offentligheten definieras med utgångspunkt från den plats där det sociala livet utspelas. Men offentligheten kan också utgöra en egen social sfär, frikopplad från den fysiska miljön, med egna inträdesregler, umgängesformer, etc. [...] Offentliga platser kännetecknas av att de är tillgängliga för alla vid alla tidpunkter. De kan utnyttjas av vem som helst oavsett bakgrund, samhällsposition, åsikt eller klädsel. (Lieberg 2003 s.197)

Lieberg (2003 s.198) diskuterar i sin artikel *Ungdomarna, staden och det offentliga rummet* skillnaden mellan de offentliga platserna och de allmänna utefter ovanstående definitioner av begreppet "offentliga platser". De allmänna platserna är offentliga i den bemärkelsen att de är tillgängliga för alla, men skiljer sig då de inte är gemensamma i betydelsen att de tillhör alla. "Tillträdet bestäms i princip av ägaren/förvaltaren och regleras antingen av ekonomiska/marknadsmässiga principer eller genom någon form av lagstiftning." (Lieberg 2003 s.198) För att en allmän plats ska uppfattas som offentlig måste den vara öppen och tillgänglig för alla vid alla tidpunkter och den måste också användas på ett sådant sätt att ingen har anledning att känna sig utestängd eller ovälkommen (Lieberg 2003 s.198). Därmed påverkar sättet att använda platsen vilken grad av offentlighet den får.

Malmö Stadsbyggnadskontor definierar det offentliga rummen i staden som "rum där olika människor får tillfälle att se varandra, där de på ett positivt sätt utsätts för närhet till varandra i sitt dagliga liv. Mötesplatserna är stråk, platser eller andra rum som tillhör många [...] där det finns målpunkter och något för olika människor att göra." De liknar staden vid en "arena", där man kan välja att synas eller att vara anonym, mötas eller vara ensam (Malmö stadsbyggnadskontor 2007 s.13) "Det är i det offentliga rummet det är viktigt att vi möts." (Malmö Stadsbyggnadskontor 2007 s.6)

I *Movium Bulletinen nr 1 2008* diskuterar författaren Ole Reiter det offentliga rummets uppgift i ett mångkulturellt och globaliserat samhälle. Han menar att en diskussion om framtiden, särskilt formerna för gemenskap mellan människor i stadsrummet, skulle kunna ta sin utgångspunkt i begrepp som *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*. Begreppen är några av sociologins äldsta, som introducerades av den tyske filosofen, samhällsvetaren och sociologen Ferdinand Tönnies 1887 (Reiter 2008 s.4). *Gemeinschaft* utgår från att människorna i grunden är förenade, trots åtskiljande faktorer. Enligt Reiter (2008 s.6) utgår den från en tanke som förenar människor "såväl i den yttersta högern som i den yttersta vänstern". I *Gesellschaft* är människor i grunden åtskilda, trots förenande faktorer. "Gemenskapen är en konstruktion, en mekanism, något som i grunden inte är naturligt men nödvändigt" (Reiter 2008 s.6).

Författaren Jane Jacobs bok *Den Amerikanska storstadens liv och förfall* från 1961 kan enligt Reiter (2008 s.6) läsas som en kritik av *Gemeinschaft*. Jacobs (1961) menar att det är mångfalden som ger staden liv. "I storstäderna är det folkliv och variation som lockar till sig ännu mera folkliv; livlöshet och monoton i jagar bort allt liv." (Jacobs 1961 s.123) Det är mångfalden som skapar förutsättningar för det offentliga livet i staden. "En varierad blandning av funktioner någonstans i staden blir i sin helhet exceptionellt populär och framgångsrik." (Jacobs 1961 s.272) Reiter (2008 s.6) menar därför att "*Gesellschaft* är en gemenskap som är urban." Ändå verkar *Gemeinschaft* vara det som de flesta förvaltare och planerare förespråkar, där grunden är flödet av olika människor och att olikheten mellan dessa är en garanti för att ingen behöver känna sig utesluten eller hotad (Reiter 2008 s.7). Begreppen behöver inte nödvändigtvis vara varandras motsatser. Reiter (2008 s.8) menar att en förutsättning för det urbana offentliga livet är att båda begreppen måste finnas samtidigt.

Det handlar kanske inte om nya rum, eller annorlunda rum. Det handlar om innehållet i det offentliga rummet, dess utformning och användning som mötesplatser och framför allt arenor för offentligt liv. Helt enkelt att tillgodose människornas behov av olika slags gemenskap. (Reiter 2008 s. 8)

Det offentliga rummets funktioner

Parken har genom tiderna varit ett forum i det offentliga rummet och en plats för demokrati. I artikel *Urban open space in the 21st century* från 2002 förespråkar författaren Catherine Ward Thompson en större förståelse för den demokratiska processen i förhållande till den kulturella mångfalden i staden. Hon gör jämförelsen mellan 1900-talets parker och hur de formades som platser där alla, fattiga som rika, enades i en "perfekt jämställdhet", och 2000-talets behov av parker som tillfredsställer alla, oavsett kulturell bakgrund. Hon menar vidare att det i framtiden kommer bli viktigt att se på stadens offentliga platser ur ett "tidsperspektiv" snarare än ett "platsperspektiv", där parken kan ses som ett "smörgårdsbord" med plats för alla olika kulturer och individuella uttrycksformer (Thompson 2002 s.60).

I förhållande till detta frågar hon sig vidare om de historiska parkerna och offentliga platserna motsvarar dagens och framtidens behov, eller om det är nödvändigt att planera för de offentliga platserna i form av nya strukturer, platser och funktioner? "The spaces work best when they establish a direct relationship between the space and the people who live and work around it." (Thompson 2010 s.61) Författaren menar att förutsättningarna för att nå urban integration är att stadens platser ses som delar, med specifika egenskaper och funktioner, som i sin tur skapar ett helt stadslandskap. Vidare definieras de offentliga rummen i staden som platser för kulturell mångfald, en kontinuerlig process över tid och en plats för att bevara minnen. Vidare måste de offentliga rummen vara platser för möten med främlingar, likaväl som att vara platser för anonymitet (Thompson 2010 s.70).

"Grönområden, i vilket syfte?" Den frågan ställer Jacobs (1961 s. 114) i förhållande till stadens gröna områden och dess funktioner. Blandningen av användningsområdets i parkens direkta närhet påverkar även användningen av parken. Om det finns en fysisk och funktionell mångfald i det omgivande utbudet, finns det en mångfald av parkanvändare med olika tidsscheman (Jacobs 1961 s.122) Problemet grundar sig bland annat på synen på parkerna "som välsignelser för de stackars fattiga människorna i storstäderna." (Jacobs 1961 s.113) Istället borde parkerna ses "som stackars fattiga platser som behöver välsignas med besökare och uppskattning." (Jacobs 1961 s.113) En förutsättning för mångfald är att det finns en blandning av primära funktioner, dvs. de funktioner som i sig själva drar människor till en bestämd plats. Enligt Jacobs (1961 s.179) måste dessa funktioner medföra närvaro av människor som rör sig utomhus på olika tider och av olika skäl, men som kan använda många faciliteter gemensamt.

Matilda Sabel skriver i sitt examensarbete, *Varde ljus, kyrkogården – en meditativ park i nytt ljus* från 2007, och ställer sig frågan om kyrkogården kan betraktas och användas som en park? Genom litteraturstudier, intervjuer och fallstudier konstaterar hon att begravningsplatsen är allmän eftersom vem som helst får begravas där. Det har däremot ingen koppling till begreppet allmän platsmark i PBL, eftersom kyrkogårdar och begravningsplatser betraktas som kvartersmark. "Kyrkogårdar är alltså till sin natur offentliga platser, trots att de ligger på kvartersmark, men inte allmänna platser enligt lagen." (Sabel 2007 s.18)

Begravningsplatsen och det offentliga rummet – med sikten in-ställt på framtiden

Begravningsplatsen – en underskattad samhällsekonomisk resurs

”Eftersom begravningsplatser, till skillnad från stadsparkar, finns överallt utgör de en underskattad samhällsekonomisk resurs.” Detta konstaterar Angela Sandell i Moviums tidsskrift *Gröna Fakta, Kyrkogården - plats för de döda, kraft åt de levande* (2010a s.1). Begravningsplatser och kyrkogårdar finns representerade i alla städer, orter och till och med de minsta byar runt om i hela Sverige. Med tanke på den höga skötselgrad som råder kan de även ses som våra mest förnåmna grönområden. Enligt Sandell (2010a s.4) sker utvecklingen av våra begravningsplatser långsammare och på ett mer konservativt sätt än samhällsutvecklingen i övrigt. Hon menar att behovet av att blicka bakåt och att förstå sammanhang är anledningen till varför kyrkogårdsutvecklingen inte håller jämna steg med samhällsutvecklingen i övrigt. Hon menar också ”Att förnya en begravningsplats är inte nödvändigtvis motsatsen till att bevara”, men att begravningsplatser i första hand är minnesplatser, men att de även kan tjäna som mötesplatser (Sandell 2010a s.4).

Bebyggelsen ha nu vuxit ikapp de begravningsplatser som en gång anlades utanför städerna. Idag har de en central placering och är även fredade för lång tid. Uslu (2010 s.1043) menar i sin artikel *An Ecological approach for the evaluation of an abandoned cemetery as a green area*, som är en undersökning av Krakusunlar begravningsplats i Ankara, att begravningsplatser till skillnad från andra platser i staden är ”fridlysta”. På grund av historiska, religiösa och sociala aspekter kan begravningsplatserna inte ersättas av andra funktioner, såsom bebyggelse av nya bostäder och industrier. Han sätter detta i förhållande till den nyexploatering och förtätning som sker i städerna idag. ”In cities of our days, appreciation of urban lands, and increases in structuring due to urbanization make it obligatory to plan the cemeteries as green areas.” (Uslu 2010 s.1043)

I många städer minskar de gröna områdena vid stadsutbredning och förtätning. Boverket skriver i sin rapport om *Bostadsnära natur – inspiration och vägledning* från 2007 att enligt Statistiska centralbyrån, som kontinuerligt undersökt förändringar i andelen gröna ytor i städerna sedan 1970-talet, har det skett en stadig minskning i både antal och storlek de senaste 30 åren. Vilken typ av ytor eller kvaliteter som tas i anspråk är däremot svårt att fastställa (Boverket 2007 s.8). I takt med att resurserna blir knappare, är det nödvändigt att planera för ett ökat användande av de redan befintliga platserna (Uslu 2010 s.1044). Uslu menar att planering styr hur vi använder våra platser och att vi i framtiden måste se till våra begravningsplatser och till dess potential att bli en del av stadens gröna offentliga platser (Uslu 2010 s.1043).

Begravningsplatsen står inför nya utmaningar

År 2000 gick Svenska kyrkan och staten skilda vägar. De nya förutsättningar som numera råder är att svenska kyrkan står som begravningshuvudman och är skyldig att tillhandahålla gravplats till alla, oavsett trossamfund. Det innebär att alla olika kulturer, religioner och sociala grupper finns representerade på begravningsplatsen, vilket kommer ge framtidens begravningsplatser flera uttryck (Svenska kyrkan 2011a).

I kandidatuppsatsen, *kundens användning och framtidens önskemål på begravningsplatsen* uppmärksammar Sandell (2010b s.1) kostnaderna i samband med underhåll av begravningsplatser samt gravskötsel. Idag bekostas skötseln av begravningsplatsen och kyrkogårdens allmänna ytor av alla i Sverige folkbokförda skattebetalare. Begravningsavgiften som i Malmö är 20 öre per skattekrona skall även täcka kostnader för bland annat gravsättning eller kremering (Svenska kyrkan 2011a). Sandell menar att inkomsterna i form av begravningsavgiften inte täcker kostnaderna för den viktiga utvecklingen av begravningsplatserna och att det därmed måste finnas ett bredare ansvarstagande, exempelvis genom att avsätta statliga eller kommunala medel för underhåll och utveckling (Sandell 2010b s.1).

Angela Sandell studerar i sitt examensarbete från 2009 *kyrkogården – en plats för de levande* två begravningsplatser i Danmark som en del i en fallstudie och intervjuer med personalen som arbetar på respektive begravningsplats. De båda kyrkogårdarna, Vestre Kirkegård och Assistens Kirkegård ligger i centrala Köpenhamn. Gemensamt är att begravningsplatserna lyder under Teknik- och miljöförvaltningen och begravningsverksamheten sker i kommunal regi. Författaren uppfattar den kommunala styrningen som positiv eftersom det betyder att det är en verksamhet, till för alla medborgare.” Kommunen bryr sig om människor – inte om medlemmar.” (Sandell 2009 s. 22)

Sandell ställer sig frågan ”Börjar det bli fullt på våra kyrkogårdar?” (Sandell 2010a s.5) Nej, tvärt om! Fler gravrätter returneras än det tas nya i anspråk. En av anledningarna är att antalet som kremeras ökar och därmed har våra kvarlevor blivit mindre utrymmeskrävande. Enlig Svenska kyrkans hemsida så är 25 % av begravningarna idag jordbegravningar (Svenska kyrkan 2011b). Hur skall begravningsplatsen användas när allt fler väljer bort den traditionella jordbegravningen till förmån för den mindre utrymmeskrävande minneslunden eller askgravlunden?

Diskussion

Tiden sätter nya spår

I diskussionen om stadens framtida offentliga rum förs diskussionen om att planera stadens offentliga platser utifrån ett tidsperspektiv snarare än ett platsperspektiv (Reiter 2008 och Thompson 2010). Rummets innehåll, dess utformning och användning varierar över tid. Ett sätt att se på begravningsplatserna är att de är platser som "laddas om" med nya aktiviteter och funktioner, som en kontinuerlig process över tid. Det är tydligt att begravningsplatsens placering och förhållande till staden i övrigt har påverkat dess användning. När den nya begravningsplatsen anlades utanför staden på 1700-talet separerades den från staden (Schönbäck 2008). Idag ligger den en gång avlägset placerade begravningsplatsen återigen mitt i staden. Som en konsekvens av städernas utbredning har nya aktiviteter tillkommit, då fler människor finns i begravningsplatsens direkta närhet. Idag används många begravningsplatser för lugnare typer av rekreativa aktiviteter, såsom löpning och promenader, något som var högst ovanligt på 1700-talet på grund av platsens avskildhet.

I förhållande till att begravningsplatsens funktioner kan variera över tid och förändringen av dess placering i staden kan Jacobs (1961) tankar om parken och dess användning vara relevanta. Jacobs (1961) menar att det är parkens direkta närområde, blandningen av användningsområden och dess uppsättning av primära och sekundär funktioner på olika tider, som bestämmer antalet parkanvändare. Likaså är begravningsplatsens omgivning en avgörande faktor i förhållande till hur den används. Stadens begravningsplatser omges i många fall av en blandning av olika funktioner som arbetsplatser, skolor, handel och bostäder. Tillsammans påverkar de begravningsplatsens användning, precis som en blandning av olika användningsområden enligt Jacobs (1961) bestämmer antalet parkanvändare. Jag tror också att begravningsplatsens kopplingar till, som Schönbäck (2008 s.276) uttrycker det "ett kristet liv", är en föreställning som än idag utesluter snarare än att medge delaktighet. En framtida diskussion kan därför handla om hur vi i framtiden tillåts använda våra begravningsplatser.

Säkra gröna rum

Begravningsplatserna är som Sandell (2010a) uttrycker det underskattade samhälls-ekonomiska resurser, men de skulle även kunna betraktas som "säkra gröna rum". 1700-talet, och det obligatoriska införandet av trädplanteringar är anledningen till att begravningsplatserna idag anses mycket värdefulla, utifrån ett grönt perspektiv. Med "säkra gröna rum" menar jag även att de är platser som är fredade för lång tid. De är platser som på grund av historiska, religiösa och sociala aspekter betraktas med vördnad. De begravningsplatser som är anlagda innan 1940 är skyddade enligt kulturminneslagen och därför "skall de vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller försvansas." (Länsstyrelsen 2010). I förhållande till att grönyttorna i våra städer har minskat stadigt de senaste 30 åren (Boverket 2007) kan begravningsplatsen, av ovanstående skäl,

inte ha minskat avsevärt varken till yta eller antal. Begravningsplatserna är redan befintliga gröna ytor i våra städer som är av mycket stort värde.

Att begravningsplatserna skyddas enligt kulturminneslagen skulle också kunna ses i en direkt motsats till att "ladda om" begravningsplatsen med nya funktioner och aktiviteter. Att bevara en plats skulle kunna vara motsatsen till att förnya, jag menar att det skulle vara att konservera. När bevara och förnya står sida vid sida finns det istället en stor utmaning i att bevara identitet och kultur hos platserna samtidigt som nya funktioner ställer andra krav på underhåll och aktivitet. Det handlar i stor utsträckning om att slyggöra kulturarvet för framtida generationer och parallellt planera för framtidens behov. Behovet av lugna miljöer som stödjer sorgearbete och behovet av mötesplatser för dem som i första hand inte besöker begravningsplatsen för att sörja.

Fler funktioner

På den tiden begravningsplatsen anlades utanför staden förespråkades en funktionsseparering, idag förespråkar vi en funktionsintegrering (Malmö Stadsbyggnadskontor 2007). Därför borde vi skapa stadsrum som ger plats för olika aktiviteter och evenemang, dvs. mångfunktionella rum. Det handlar alltså inte enbart om att skapa mångfunktionella rum på grund av utrymmesbrist utifrån den förtätning som sker i våra städer (Boverket 2007) utan det handlar också om att bygga ett socialt hållbart samhälle med offentliga rum, tillgängliga för alla. Det handlar om, precis som Reiter (2008) menar, att tillföra de befintliga platserna nya funktioner i takt med att invånarnas behov utvidgas och förändras. Det handlar om att skapa mötesplatser där det finns något för alla olika människor att göra.

Kanske handlar det om att tillföra begravningsplatsen fler primära funktioner. Jacobs (1961) menar att det är just mångfalden som skapar förutsättningar för det offentliga livet i staden. Idag är begravningsplatsens primära funktion att vara en plats där vi begraver de döda. De människor som besöker platsen är i första hand de som besöker gravarna. Skulle begravningsplatsen tillföras ännu en primär funktion, dvs. en funktion som i sig själv drar människor till platsen skulle det medföra en större närvaro av människor, på olika tider och av olika skäl. Kanske handlar det om att skapa fler mötesplatser, där olika människor får tillfälle att träffas och se varandra. Att tillföra en plats en ny funktion sker inte alltid helt friktionsfritt. Olika sociala och kulturella grupper har olika åsikter om vad som är acceptabelt. Vilka primära funktioner som skulle kunna tillföras begravningsplatsen återstår att undersöka.

Kanske handlar det om att sätta begravningsplatsen i ett större sammanhang. I *Grönplan för Malmö 2003* klassificeras kommunens grönområden efter markanvändning, grad av "offentlighet/tillgänglighet" och "arena/vistelseyta". Utifrån dessa kriterier görs analyser över utbudet av gröna rekreativmiljöer. Inom ramen för dessa kriterier klassas begravningsplatserna som kvartersmark, de är inte offentliga platser i lagens mening och räknas därmed inte som en del av stadens tillgängliga grönområden. I Grönplanen beskrivs begravningsplatserna istället som "komplement till stadens parker" där lugnare typer av rekreativa aktiviteter är tillåtna. (Grönplan för Malmö 2003 s.19) Skulle begravningsplat-

serna kunna utnyttjas på fler sätt? Vad skulle man kunna göra för att inkludera begravningsplatserna till att bli gröna offentliga platser istället för vara "komplement"?

Bredare förvaltning

När begravningsplatserna anlades utanför städerna i slutet på 1700-talet följde de tidens stadsplaneideal, dvs. den funktionsseparerade staden som skilde på det rena och orena delarna. Begravningsplatsen var allas gemensamma angelägenhet. Kungen, kyrkan, borgarna och andra myndigheter var alla delaktiga i att föra frågan framåt, vilket förmedlar ett brett samhällsdeltagande. Idag står Svenska kyrkan som begravningshuvudman och ensam förvaltare av begravningsplatser och kyrkogårdar, förutom i Stockholm och Tranås där kommunen har detta ansvar. Det innebär att den begravningsavgift som betalas av alla folkbokförda svenskar skall täcka dels begravningsverksamheten, men även begravningsplatsernas framtida utveckling. Sandell (2009) menar att avgiften inte täcker de kostnader som finns och efterlyser ett bredare ansvarstagande. Jag är beredd att hålla med och tycker att kommunen borde ta ett större ansvar för begravningsplatsen. Om begravningsplatsen skulle bli ett offentligt rum, som huvudsakligen planerades för de levande, skulle det kanske vara lättare att motivera en större finansiering av dess framtida utveckling. Danmark och Köpenhamn är ett exempel på där förvaltningen av begravningsplatserna samt begravningsverksamheten lyder under kommunal regi. Där inkluderas begravningsplatserna, precis som parkerna, under teknik- och miljöförvaltningen. Det finns ett stort behov av att diskutera begravningsplatserna och dess framtida förvaltning.

Avslutande reflektioner

Begravningsplatsen är numera en integrerad del av staden. När Svenska kyrkan och staten gick skilda vägar är begravningsplatsen inte längre kopplad till kyrkan och dess troslära. Den skall vara en icke-religiös, multikulturell plats. De förändrade samhällsbehoven och behovet av gröna ytor i staden gör att begravningsplatsen med sin struktur blir ett intressant mål i frågan om utbudet av tillgängliga offentliga rum. Det är viktigt att föra en bredare diskussion om begravningsplatsen i en urban kontext. Utifrån ett stadsbyggnadsperspektiv är det därför viktigt att upptäcka begravningsplatsen och se till dess potential som ett viktigt stadsrum, precis som alla andra. Det innebär att se begravningsplatsen som en del i stadens nätverk av platser snarare än att se den som en egen struktur, utifrån dess specifika funktion eller de ägoförhållanden som råder.

Referenser

Tryckta källor

Améen, Lennart (1964) *Stadsbebyggelse och domänstrukturer: Svensk stadsutveckling i relation till ägoförhållanden och administrativa gränser*. Diss. Lund: Carl Bloms Boktryckeri AB.

Begravningslagen (1990). Stockholm: (SFS 1990:1144).

Boverket (2007) *Bostadsnära natur – inspiration och vägledning*. Karlskrona: Boverket.

Jacobs, Jane (1961) *Den amerikanska storstadens liv och förfall*. Göteborg: Diadalos AB.

Lieberg, Mats (2003) Ungdomarna, staden och det offentliga rummet. I: *Ungdomar i skilda sfärer*. red. Johan Fornäs, Ulf Boëthius och Bo Reimer. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB, sid. 187-234.

Lundquist, Kjell (1992) Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia. I: *Kyrkogårdens gröna kulturarv*. red. Eivor Bucht. Malmö: Movium, sid. 12-34.

Malmö stad (2003) *Grönplan för Malmö 2003*. Malmö: Malmö stad

Malmö stadsbyggnadskontor (2007) *Möten i staden, om vikten att se den andre i vardagen*. Dialog-pm 2006:1. Malmö: Malmö Stadsbyggnadskontor

Nolin, Catharina (1999) *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*. Diss. Stockholm: Univ.

Reiter, Ole (2008) Staden som mötesplats och arena. I: *Movium-Bulletinen*. red. Titti Olsson Nr 1/2008, sid 1-8.

Sabel, Matilda (2007) *Varde ljus, Kyrkogården – en meditativ park i nytt ljus*. Ultuna: SLU (Examensarbete, Institutionen för Stad och land)

Sandell, Angela (2009) *Kyrkogården – en plats för de levande*. Alnarp: SLU (Examensarbete, Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds och jordbruksvetenskap)

Sandell, Angela (2010a) Kyrkogården – plats för de döda, kraft åt de levande. *Gröna Fakta*. Nr 3/2010, sid. 1-8.

Sandell Angela (2010b) *Kundens användning och framtidens önskemål på begravningsplatsen*. Alnarp: SLU (C-uppsats, Fakulteten för Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap)

Schönbäck, Hedvig, (2008) *De svenska städernas begravningsplatser 1770-1830 Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*. Diss. Stockholm: Stockholmia förlag.

Sveriges Arkitekter (2009) *Arkitektur och politik: Arkitekturpolitik för Sverige 2010-2015*. Stockholm: Sveriges Arkitekter.

Uslu, Aysel (2010) An Ecological approach for the evaluation of an abandoned cemetery as a green area: The case of Ankara/Karakusunlar cemetery. *African Journal of Agricultural Research* 5, sid. 1043-1054.

Ward Thompson, Catherine (2002) Urban open space in the 21st century. *Landscape and Urban Planning* 60, sid. 59-72.

Elektroniska källor

Améen, Lennart (1976) *Malmös donationsjordar - Kulturgeografiska exkursionsmål i Skåne* IV [online] tillgänglig via <http://geografitorget.se/gn/retro/bil/gn-1976-4.pdf> [2011-04-26]

Länsstyrelsens hemsida (2010) Kyrkliga kulturminnen [online] tillgänglig via <http://www.lst.se/halland/amnen/Kulturmiljo/Bebyggelse/Kyrkliga+kulturminnen/> [2010-05-11]

Nationalencyklopedin (2011) Offentlig plats [online] tillgänglig via <http://www.ne.se/offentlig-plats> [2011-04-26]

Svenska kyrkans hemsida (2011a), Dödsfall och Begravning [online] tillgänglig via <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=660039> [2011-04-26]

Svenska kyrkans hemsida (2011b), Begravningsavgift [online] tillgänglig via <http://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=659101> [2011-04-26]